

ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОМАЛЮНКУ В ДІАГНОСТИКО-КОРЕКЦІЙНІЙ МЕТОДИЦІ СПРИЯННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Дослідження громадянськості підготовлено осмисленням складних психологічних реалій людського вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко), розвитку саморегулювання людини на особистісному рівні та самоактивності особистості (М.Й. Боришевський), громадянського самовизначення особистості (О.В. Киричук). Спадщина філософів і літераторів, мислителів і науковців Г. Ващенко, Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, В.О. Сухомлинського, праці психологів Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, сучасних українських науковців М.Й. Боришевського, О.В. Киричука, С.Д. Максименка, М.І. Пірен, О.П. Саннікової, О.В. Сухомлинської, В.А. Семиченко, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, О.Я. Чебикіна, Н. В. Хазратової, Т. С. Яценко складають основу сучасних психологічних досліджень громадянськості особистості.

Діагностико-корекційна методика сприяння становленню громадянськості особистості в юності має комплексний характер і складається з ряду взаємопов'язаних методів, що актуалізують для молоді засобом слова та образу прагнення до реалізації у власній поведінці громадянських цінностей життя, що визначають рівень розвитку громадянськості студентів та курсантів. Методами дослідження стало спостереження (у серії ситуацій виконання завдань, що мають громадянське значення) та експеримент (діагностико-корекційний), метод психомалюнку, репертуарний тест ролевих конструктів Дж. Келлі, методика виявлення ціннісних орієнтацій М. Рокича, методика виявлення локусу контролю, опитування, самооцінювальні і взаємооцінювальні методи, контент-аналіз, аналіз біографічних даних історичних постатей видатних громадян України, факторний аналіз.

Сутність теоретичних основ використання психомалюнку в нашому дослідженні, полягала в наступному. Розвиток психіки людини значною мірою зумовлений привласненням знакових структур, що склалися в історії, і це призводить кожного суб'єкта в "розкваліфікований" світ речей і явищ (Л. С. Виготський). Свого часу В. С. Мухіна висловила переконання стосовно того, що малюнок може розглядатись як знак, що функціонує в системі соціальної комунікації [7]. Тож, зрозуміло, що малювання певного образу сприяє усвідомленню прихованого в ньому змісту. Доказом цього є як конкретні психологічні дослідження, в яких використовувався малюнок, так і авторські малюнки на рукописах Л. М. Толстого, М. Ю. Лермонтова, Ф. М. Достоєвського. Вчення К. Г. Юнга про архетипи несвідомого, психоаналітичне тлумачення образів З. Фрейдом і його послідовниками, теоретичний і практичний досвід пізнання несвідомого з допомогою психомалюнка служать прикладом того, що символ є засобом і одним із психологічних механізмів пізнання людиною себе й навколишнього світу. Слово і образ взаємодоповнюють одне одного. Зв'язок образу зі словом у процесі його осмислення зафіксовано в спадщині найвидатніших психологів, зокрема, в творчості Л.С. Виготського і С. Л. Рубінштейна. Знаково-символьна функція свідомості, розкрита Л.С. Виготським в його культурно-історичній концепції, дозволяє говорити про роль у саморегуляції особистості тих знаків, що для особистості є символами (з властивим для них іншобуттійним смислом), а значить найважливішими регуляторами поведінки в суспільному житті. Однак передусім символ залишається найважливішим соціально-психологічним фактором саморегулювання людини. В нерозгорнутій формі символ узагальнено містить у собі всі можливості конкретизації об'єкта і багатозначну смислову перспективу його розгортання в дійсності в процесі сходження від емоційно-образного до логічно-понятійного пізнання.

Конструювання особистістю символу власного життя і символу життя своєї країни в малюнку розглядається нами як життєтворчість, що виходить за межі мистецтва. У цьому плані роль символу в саморегулюванні особистості не можна звести до архетипів К. Г. Юнга і психопатологічних симптомокомплексів З. Фрейда. Але важливим є сам факт внутрішньої роботи особистості над осмисленням і переосмисленням, взаємспіввіднесенням українських історичних і індивідуальних життєвих цінностей, узагальнюючим відображенням явищ навколишнього світу і себе у ньому. Особливості символу дозволяють через окремий образ дати цілісне уявлення про світ і цілісне уявлення про світ співвіднести з уявленням про своє життя і про себе як про суб'єкт діяльності. Символ – це те, з допомогою чого "людина створює зв'язки з реальністю прориває в ній нові потоки [12]", це "акт творчо-пізнавальних дій, що залучають мене до світу Логоса" [1]. Саме символ дозволяє підійти до багатомірності буття взагалі, але головним чином, душевного і духовного, особистісного буття, відкриває неозорі простори людського Я (О. Ф. Бондаренко) [2]. Як відзначає Г.В.Ф. Гегель, у вільному ході асоціацій людини свавілля порушує саму форму і саме словесна його оболонка, привнесена людиною в позначку предмета й визначає внутрішнє як сутнісне. Аналогічну думку з психологічної точки зору знаходимо у Г.Х. Еббінгауза.

Важливою особливістю символу, що дозволяє суб'єктові просуватися в пізнанні себе і своєї країни є багатозначність його тлумачення і здатність утворювати множинні зв'язки з більш узагальнюючим символом чи символом-частиною.

Побудова особистістю смислових зв'язків між значеннями у творчому тлумаченні символів на основі індивідуального досвіду служить важливим психологічним механізмом саморегуляції в процесі становлення особистості громадянина. При цьому, важливого значення набуває загальний рівень культури, освіченості, вихованості людини, що стають основою насичення життєвого шляху життєствержувальним сенсом існування, основою гідної поведінки громадянина.

Безумовно, духовне не можна звести до символічної функції, символ може мати політичний зміст і ідеологічне навантаження. Символ життя. Концентруючи в собі смисли життя, символ життя координує й інтегрує мотиваційну сферу особистості. Тому ми вважаємо за доцільне використати роботу з символом у процесі сприяння розвиткові громадянськості, обрати засобом для цього психомалюнок.

Як відзначав С. Л. Рубінштейн, поняття завжди функціонують в єдності і взаємопроникненні з наочними моментами, а слово завжди є разом з тим і слуховим або візуальним образом. Наочний образ може стати носієм смислового змісту [9].

Як наявні наукові передумови, так і запити практичного життя людей вимагають наукового розгляду ролі символу в процесі життєдіяльності людини, її саморегулювання та пошуку можливостей використання образу і слова як символів для сприяння актуалізації потенціалу особистості громадянина – на науковій основі та в рамках педагогічного процесу навчальних закладів, передусім у роботі з молоддю.

Проблема символу в психічному регулюванні людини не отримала в радянській науці належного освітлення в силу "іншобуттійного" змісту [2, – с. 126-127]. Вплив матеріалістичної філософії призводив до синонімічного рядоположення

слів "символ" і "знак" і до уникання вживання поняття "символ" у радянській науковій термінології. Однак це не вплинуло на вивчення символу у світовій психологічній науковій практиці. Слова як знаки-символи характеризуються змістом і значенням. У назві предметів та явищ прагне відтворитися їх суть.

Значення образу в психічному регулюванні таке, що саме через нього можливе наближення до пізнання самості людини. За К. Г. Юнгом, самість виявляється в образах сновидіння. Підійти до тасмниці самості людини допомагає психологічний механізм асоціативного зв'язку, що характеризує динаміку зміни образів при сприйманні людини: "... Я згадую; я бачу, чую не просто предмет, а рухаюся при цьому всередині себе; пригадую – з середини себе, відтворюю себе – з простого образу... Це для мене буття, що я добавляю до предмета... Він (предмет) покоровився домінуванню самості, втратив своє значення бути безпосередньо, самостійно... Я річ споглядаю лише як знак, а сутність є як Я" [4, – с. 295]. І тут же Г.В.Ф. Гегель відзначає, що вправа пам'яті є першою працею духу як такого, що прокидається.

Значення психомалюнка для пізнання історії життя людини, характеру ставлень до минулого, для освітлення почуттів членів групи, покликано поглибити знання не тільки того, хто малює, але і того, хто інтерпретує, показане в роботах Т. С. Яценко [14, – с. 85]. Комплекс тематичних малюнків, які запропоновано Т.С. Яценко відображає своєрідну індивідуально-психологічну історію життя суб'єкта, дає можливість інтерпретації своєрідного індивідуально-психологічного життя людини, що висловлюється через взаємозв'язки між окремими малюнками і через загальні характеристики їх усіх разом [14, – с. 109-110].

Тому ми застосували комплекс сюжетних малюнків, що нами розширено, з допомогою тем "Я і країна", "Я в найулюбленішій, обраній за покликанням діяльності", "Я і труднощі", "Я та інші", "Я і моя професія", "Я - як представник роду", "Я - як представник народу", "Мій родовий герб".

З метою заглиблення уявлень особистості про реалізацію себе, що є пов'язаними з уявленнями про країну, ми застосували дві серії психомалюнків: "символ мого життя", "символ життя України". Певні теми психомалюнків відповідають елементам тесту рольових конструктів Дж. Келлі, використаним нами в комплексній методиці даного дослідження (наприклад, роль "Я" у тесті Дж. Келлі і сюжет "Я" у психомалюнку). Коли виявлений у результаті проведення репертуарного тесту рольових конструктів Дж. Келлі провідний конструкт (слово чи фраза) співпадає з змістом сюжету психомалюнка ("символ мого життя – відданість"), це свідчить про відповідність слова образу до єдиної системи значимих цінностей особистості.

При аналізі малюнків важливо стримати відповіді на запитання: "Які ціннісні орієнтації особистості відтворюються сюжетом малюнка? Які емоції відображені на малюнку? Що хотів автор відтворити в малюнку? Що вдалося виконати? Чи можна за змістом малюнка сказати, що в автора є активним ставлення до дійсності, до довколишніх людей? Як відчуває себе людина в колективі однодумців?"

Поступово, різними сюжетними темами автора підводять до усвідомлення свого образу Я у зв'язку з образом своєї країни.

Коли експериментатор інструктує, як малювати сюжетні теми комплексу психомалюнків, з метою сприяння вільному розгортанню творчої уяви в малюнку, ми нагадували про важливість конструктивної уяви. У разі конструктивної уяви людина не повністю занурюється у мрію, а переживає уявлення, про яких зберігається усвідомлення себе – найкращого, такого, яким людина має бути у наближенні до еталону.

Психомалюнок є одним із засобів, що не має в нашому дослідженні самостійного значення, але є значущою складовою комплексної методики дослідження громадянськості. Застосування психомалюнка ґрунтувалося на розумінні ролі образу як засобу пізнання і саморегулювання особистості людини. Цілі застосування психомалюнку полягали: у сприянні розвитку уявлень про себе у зв'язку з розвитком уявлень про свою країну; у визначенні акцентів особистісних проблем, що заважають розвитку громадянськості; і уточненні рівнів громадянськості. Доповнений іншими методами психомалюнок служив діагностико-корекційній роботі у творчих групах курсантів та студентів.

Інтерпретація малюнків в обраному нами варіанті методики проводилася на основі фіксування логічних зв'язків комплексу малюнків. Отримані таким чином фактори зіставлялися з результатами інших методів дослідження.

При застосуванні психомалюнку важливим є врахування прагнення людини до творчості як засобу пізнання й побудови себе та навколишнього світу. Методика є проєктивною і спрямованою на дослідження емоційно-когнітивної сфери в усвідомленні єдності свого Я і країни, розвитку уявлень про себе у зв'язку з образом своєї країни.

Була запроваджена динамічна "символьно-сміслова" серія психомалюнків, спрямована на діагностико-корекційну роботу по виявленню уявлень особистості про себе у зв'язку з розвитком уявлень про рідну країну і розширення цих уявлень. У цьому дослідженні символ життя як тема психомалюнка використовувався нами як стимул для наочної репрезентації і розширення уявлень суб'єкта про себе і свою країну.

Розширення тематики малюнків за рахунок "надіндивідуальних" тем сприяє динаміці усвідомлення неусвідомленого, що детермінується соціальними процесами, які відбуваються в суспільстві і відображаються у свідомості громадянина. В малюнку – символи фіксуються тенденції, надбані особистістю в результаті отримання нею досвіду в результаті соціальних, ідеологічних перетворень у суспільстві, свідком яких є особистість.

Для того, щоб актуалізувати процес усвідомлення сенсу явища або предмета, його необхідно включити в нові зв'язки. Як відзначав С. Л. Рубінштейн, включення предмета в нові зв'язки, в яких розкриваються нові його властивості і, особливо, визначення або характеристика сторін об'єкта, що відкриваються новим поняттям, являє собою актуалізацію знань [9]. У пізнавальній діяльності співвіднесення предмета з тим, що вже є знайомим, може обмежувати привласнення людиною досвіду. Отже, встановлення нових зв'язків з предметами або явищами сприяє розширенню меж відомого.

Встановлення зв'язків між предметами або явищами навколишнього світу характеризує перехід від несвідомого до свідомого (О. Ф. Лазурський) [6]. При цьому значущість зв'язків з нашим власним Я, з нашою власною особистістю, збільшення системного характеру спогадів сприяють ефективному процесу усвідомлення. Тому послідовність створення малюнків у нашій методиці побудована таким чином, щоб, розкриваючи нові зв'язки предмета, включити особистість в аналіз і синтез як процеси мислення, сприяти осмисленню певного сюжету малюнку-символу. Взаємовідносини свідомого і несвідомого проявляються у взаємодії образу і слова, де образ пов'язується з неусвідомленим, а слово здебільшого відбиває сферу свідомості людини. Якщо мимовільні друкарські помилки, описки – словесні вияви несвідомого, то обдуманому в слові аналізу ситуації належить провідна роль у модифікації образів, а за ним і дій людини. Проговорити – завжди значить краще усвідомити. Тому візуальна репрезентація символів співвідносилась з вербалізованим описом малюнку автором. Ступінь вербалізації є критерієм усвідомлення. Теоретичним підтвердженням цьому є зв'язок між вербалізацією і усвідомленням, на який вказували З. Фрейд, Л. С. Виготський [3]. Критерієм усвідомлення, згідно з Л. С. Виготським, є також системність [3, с. 333-345]. Поняттям є ціла система суджень, приведених у закономірний зв'язок: коли ми оперуємо кожним окремим поняттям, вся суть у тому, що ми оперуємо системою в цілому. Ця думка сходить до І. І. Канта, згідно з науковими уявленнями якого, системність характеризує процес пізнання. Система (греч. systema – складене з частин, з'єднане) сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність. Тому предмет у понятті не є образ, що модифікувався, а є, як показують сучасні психологічні дослідження, схильністю до цілого ряду суджень. Логічно припустити, що розширення уявлень про предмет або явище в їхньому поєднанні у відношеннях: ціле – частина, загальне – відокремлене, може служити засобом підвищення усвідомлення.

Як теоретичні припущення про ефективність роботи з символами використовуємо положення про те, що "пізнання може бути актом самоствердження" [9, с. 94], що "мислення, нав'язане нам довідками разом з системою понять, охоплює і наші почуття", а "назва почуттів вже змінює їх" (Л.С. Виготський) [3, – с. 50]. Тому вже сам факт проведення даної методики може свідчити про зміни.

В безпосередній роботі з темами-символами майбутньому автору малюнка пропонувались форматні чисті аркуші

паперу, поділені на дев'ять рівних частин. На одному аркуші, в центральному з дев'яти відділених ділянок аркуша пропонувалося намалювати символ свого життя. Зверху автором малюється символ, що є більш загальним щодо попереднього, ($A \times N$) знизу від центрального малюнка – символ, що входить складником у центральний малюнок (AN). З боків праворуч малюються символи, що відображають позитивний сенс символів центральної лінії ($+A$), ліворуч – їх негативний зміст ($-A$). Потім ($- (A \times N)$) та ($+ (AN)$) – дві сторони ($A \times N$); ($-(A : N)$) та ($+(AN)$) – дві сторони ($A : N$). Таким чином проводиться послідовне розгортання символу в його візуальній інтерпретації. Така послідовність тем динамічного комплексу малюнків зумовлюється біполярністю пізнання як його загальною характеристикою: кожне явище містить сильні і слабкі сторони, позитивне і негативне, загальне і часткове. Малювання серії малюнків ілюструє можливість "розгортання" символу, сприяє усвідомленню сенсу свого життя. Таким самим чином, за аналогією з попередньою серією психомалюнків на окремому аркуші паперу пропонувалося створити символ життя – в малюнках більш загального і часткового в символі, позитивних і негативних його сторін.

Таким чином, символ життя використовувався як сюжетна тема психомалюнку для розвитку спадкоємності між поколіннями в процесі сприяння розвитку громадянськості.

З метою візуалізації взаємостосунків між громадянином і країною, актуалізації роздумів про ставлення особистості до країни ми обрали також варіант психомалюнків із застосуванням кругів та стріл. Для цього були наступні підстави. Одна з можливостей графічно відобразити взаємостосунки людей може бути використана за допомогою зображень двох кругів (О.О. Кронік, К.А. Кронік) [5, с. 86]. О.О. Кронік і К.А. Кронік користуються кругами для того, щоб з'ясувати взаємовідносини між чоловіком і жінкою. Цим вони продовжують традицію Дж. Левінжера. При цьому, круги відтворюють статистику ставлення, напрямок стрілки ("що є стріла, як не напрямок руху" – Г.С. Сковорода [10, с. 448-459]) – динаміку, адресність ставлення, розмір круга – значущість того, що він символізує.

Ми припустили, що круги схематично відтворюють не тільки внутрішній психологічний простір людини, їх можна використати для вивчення взаємовідносин особистості і країни, особистості й народу. Щоб зображення, яке відтворює статистику взаємоставлення, виражало в собі напрямок руху, пропонувалося використати також зображення стріли, що вказує на напрямок руху. Результати зображення взаємоставлення між особою і країною за допомогою кругів показали наступне: розташування кругів, має практично такі самі варіанти, як і при аналізі міжособистісного ставлення [5, с. 87-88] (О. О. Кронік) і може бути в таких основних варіантах рядоположення – "нарізно" (взаємовідчуження, відчуження одної зі сторін), "поряд" (нейтральна байдужість рівних, нейтральна байдужість меншовартого і більшовартого), "разом" (взаємопрагнення, проникнення), "над", "під".

Напрямок стріли характеризує рух, наприклад: "Я до країни, вона до мене", "Я прагну відокремитися від країни, вона не зацікавлена в мені", "Я в середині країни".

За допомогою кругів та стрілок отримуємо ілюстрацію психологічного єднання зі спільнотами людей у процесі сходження від Я-індивідуального до громадянського Я ("Я та моя сім'я", "Я та інші в країні", "Я і мої нащадки", "Я і мої батьки" тощо). Досліджуванім надавалась інструкція: "Вам пропонується уявити свої взаємовідносини з країною. Ці ставлення слід намагатися відтворити на аркуші паперу двома кругами. Один круг символічно означає досліджуваного, інший – країну. Круги можуть бути будь-які за розміром, однаковими чи різними. Вони можуть бути як завгодно розташовані – відокремлено, мати лише одну точку єднання, накладатися один на інший, пересікатися, включатися один в один. Треба також дати назву кругам, підписавши їх. Напрямами стрілок можете показати рух круга відносно іншого – Вас до країни, країни до Вас... Тепер теж саме зробіть з кругами, ілюструючи взаємостосунки: "Я і моя сім'я", "Я і мій рід", "Я і мій професійний колектив", "Я і мій народ", "Я і моя країна".

За аналізом отриманих рисунків показано, що використання двох кругів і стрілок є доцільною формою вираження взаємне ставлення між особистістю і колективним суб'єктом взаємодії – будь то сім'я, народ чи країна, ефективним у процесі дослідження спадкоємності поколінь.

Така вправа дозволяє допомогти усвідомити міру єдності себе з країною, особливості цього взаємного ставлення. У малюнках з допомогою кругів і стрілок ми отримали підтвердження висновку про усвідомлення цілісності з соціумом як ознаки високого рівня громадянськості, що показана нами при виконанні комплексу сюжетних малюнків. Для осіб високого рівня громадянськості характерно розуміння ролі кожного у країні як її частини, самостійної ролі країни серед країн світу.

Для середнього рівня громадянськості характерно прийняття громадянської позиції хоч в одному з етапів особистісного зростання до "Я – частина своєї країни". У малюнках осіб з середнім рівнем громадянськості можемо спостерігати такі варіанти: рівноправне партнерське взаємопрагнення одностороннє прагнення меншовартого до більш величозного і пасивного.

Особистість частіше не відчуває себе органічною частиною колективу при середньому рівні громадянськості.

Однобічне прагнення меншовартого до більш великого, що має протилежний напрямок прагнень, відмічається на низькому рівні громадянськості.

У рисунках осіб низького рівня громадянськості як правило не виділяється цілісності особистості з країною взагалі.

При деструктивних тенденціях розвитку особистості і при наявності негативних взаємовідносин суб'єктів Я і Держава, країна сприймається як антагоністичне до особистості утворення. Характерно, що в цих осіб відбувається певна руйнація спадкоємності в безперервній лінії взаємостосунків.

В ході спільного обговорення своїх малюнків члени творчої групи мали можливість обмінятися своїми поглядами з приводу цих малюнків і знайти загальне в ціннісних орієнтаціях, нерідко в дискусійній формі відстояти свої переконання, а це означає процес сприяння переходу цінності на рівень більшого усвідомлення і отримання цінністю особистісного значення для людини.

Малювання – створення і аналіз особистістю символу життя народу у зв'язку з символом свого життя, дозволяє особистості захопитися своїм співавторством, співучастю до побудови смисложиттєвих цінностей, що підвищує відчуття ним себе як суб'єкта вироблення ціннісних орієнтирів життя.

Після отримання усього комплексу малюнків студентів чи курсантів, особистостям з низьким рівнем громадянськості доцільно показати варіанти малювання, які характеризують високий і середній рівні громадянськості. Це ілюструє для студентів та курсантів той факт, що не все залежить від оточуючих обставин, а курсанти і студенти як особистості, індивідуальності є суб'єктами життєдіяльності, формування ставлень і їх реалізації в дії, а таким чином і суб'єктами впливу на оточуючі обставини життя. Аналіз членами творчої групи своїх робіт та робіт товаришів спонукає до роздумів над своїм сприйманням життя і поведінкою у порівнянні з іншими членами мікросоціуму.

У комплексній діагностико-корекційній методиці сприяння становленню громадянськості психомалюнок відіграє традиційно допоміжну, але значиму роль, завдяки своїм сутнісним характеристикам та наочності.

Розширення уявлень про себе у зв'язку з розширенням уявлень про країну на основі аналізу власного досвіду поведінки здатне підвищити рівень громадянськості. Герб та його девіз – ці невідмінні ознаки цивілізованого устрою людського буття дозволяють говорити про конструктивність звертання до символічної функції свідомості у формуванні особистості громадянина. Психомалюнок за сюжетом "родовий герб та девіз" актуалізує пам'ять особистості про історію роду і є особливо значимим засобом розвитку громадянськості. Уведення в методику психомалюнку стріли як засобу показу динаміки ставлень, напрямку взаємостосунків надає допоміжні засоби усвідомлення людиною своїх взаємовідносин з країною. Таким чином, при застосуванні психомалюнку були реалізовані завдання: доповнено і уточнити рівень громадянськості особистості, підвищено ступінь усвідомлення зв'язку власної долі з долею країни; отримано загальні риси соціально-психологічного портрету молоді; підвищено відчуття особистістю себе як суб'єкта

опанування ціннісних орієнтирів життя, власного ставлення до країни.

Творчі групи курсантів та студентів з відповідною методикою роботи є ефективною формою розвитку громадянськості в разі зверненості до реального життя молоді. Серія творчих вправ для роботи курсантів і студентів сприяє становленню їх громадянськості. Участь курсантів і студентів (майбутніх офіцерів запасу та вчителів допризовної підготовки) у роботі творчих груп, творче освітлення істини дійсно стає дієвим, коли втілюється в практику, реального буття і не залишається девізом на папері. В єднанні пережитого у творчості і реально втіленого в життя народжується внутрішній світ громадянського вчинку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бельй А.* Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994. – 528 с.
2. *Бондаренко А.Ф.* Психологическая помощь: теория и практика: Учебное пособие для студентов старших курсов психол. фак. отделений университетов. – К.: Укртехпресс, 1997. – 216 с.
3. *Выготский Л.С.* Психология развития как феномен культуры / Под ред. М.П. Ярошевского. – Москва: Изд-во АПН, 1991. – 350 с.
4. *Гегель В.Ф.* Философия религии в двух томах. – М.: Мысль, 1977. – Т. 1. – 573 с.
5. *Кроник А.А., Кроник Е.А.* Психология человеческих отношений. – М.: Когито-Центр, Дубна: Феникс, 1998. – 224 с.
6. *Лазурский А.Ф.* Очерк науки о характерах. – Пг.: Рикер, 1917. – 386 с.
7. *Мухина В.С.* Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта. – М.: Педагогика, 1981. – 180 с.
8. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Вид-во Либідь, 1995. – 632 с.
9. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М.: Изд-во АПН СССР, 1946. – 704 с.
10. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: В 2-х т.– К: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 531с.
11. *Снігур Л.А.* Психологія становлення громадянськості особистості. – Одеса: видавець М.П. Черкасов, 2004. – 331с.
12. *Флоренский П.А.* Столп и утверждение истины // Сочинения. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – 490 с.
13. *Франселла Ф., Баннистер Д.* Новый метод исследования личности. – М.: Прогресс, 1987. – 233 с.
14. *Яценко Т.С.* Психологічні основи групової психокорекції. – К.: Либідь, 1966. – 264 с.

Подано до редакції 22.12.08

РЕЗЮМЕ

Дана робота присвячена психології становлення громадянськості особистості (на прикладі студентської і курсантської молоді вищих навчальних закладів Південноукраїнського регіону). Об'єктом дослідження є процес становлення громадянськості особистості. Предметом – психологічні закономірності та механізми становлення громадянськості особистості в юнацькому віці.

SUMMARY

The research is dedicated to development and approbation of the model of personal citizen quality, determination of criteria, levels and indexes of that quality in the youth period; discovering of psychological regularities of its forming; development and successful approbation of the project aimed at facilitating formation of personal citizen quality in higher educational and higher military educational institutions, development and approbation of a complex diagnostic and correctional system within the mentioned project framework.

Ключові слова: громадянськість, курсанти, вищий військовий навчальний заклад, вищий навчальний заклад, концептуальна модель, становлення громадянськості, критерії та показники громадянськості.

Keywords: personal citizen quality, cadets, higher military educational institution, higher educational institution, conceptual model, forming citizen quality, criteria and indexes of citizen quality.
